

By, marsk og geest

By, marsk og geest 16

Kulturhistorisk årbog for Ribe-egnen

Udgivet af Ribe Byhistoriske Arkiv & Den antikvariske Samling i Ribe

Forlaget Liljebjerget

2004

Redaktion: Mette Højmark Jensen, Jakob Kieffer-Olsen (ansv.),
Susanne Benthien, Claus Feveile,
Lars Hammer, Karen Margrethe Melbye,
Søren Mulvad og Lilian Skønager

Lay-out: Lars Hammer

Tryk: Winds Bogtrykkeri A/S, Haderslev

©: 2004 Forlaget Liljebjerget

Liljebjerget er navnet på Den anti-
kvariske Samling i Ribes forlag.
Det blev oprettet i 1997 til minde
om og med testamentariske midler
fra Ellen og Christian Almhede.

Forlagets navn rækker tilbage til
Anders Sørensen Vedel. Han udgav
i årene 1591-92 otte bøger, der var
"Prentet paa Liliebierget udi Ribe".
Om disse bogudgivelser og trykke-
riet se "By, marsk og geest 10" 1998.

ISBN 87-89827-38-4

ISSN 0905-5649

Bindets baggrundsillustration: Videnskabernes Selskabs Kort, 1811.
Om dette kort, se "By, marsk og geest 13" 2001, s. 37-50.

Illustrationer på forsiden: Bredeslippe 2004. Bredeslippe 1917, se s. 60.

Illustrationer på bagsiden, se s. 12 og 21.

Indhold

Annette Frölich	
Middelalderlige lægeinstrumenter fra Ribe	5
<i>Medieval medical instruments from Ribe</i>	17
Uwe Dall	
Spejderhytten i Tange – et gammelt hus, dets historie og mennesker	19
<i>The Scout Hut in Tange – an old house, its story and people</i>	28
Camilla Løntoft Nybye	
Christian Giørtz' bomuldsvæveri – den første bygningskonstruktion i Danmark med brug af støbejernssøjler	29
<i>The textile factory of Christian Giørtz – the first cast-iron building construction in Denmark</i>	37
Uwe Dall	
Hvem var Knuds mordere?	39
<i>Who were Knud's murderers?</i>	50
Erik Bjerre Fisker & Jakob Kieffer-Olsen	
Ribes brolagte gader	51
<i>Die Pflasterwege in Ribe</i>	67
Ribe Museumslaug	68

Middelalderlige lægeinstrumenter fra Ribe

Af Annette Frölich

De omfattende arkæologiske undersøgelser, der igennem flere år er foretaget i Ribe, har frembragt en stor mængde genstande. Blandt disse er en gruppe, som ikke tidligere er iagttaget i byen. Det drejer sig om redskaber til at udføre lægelige behandlinger med, kirurgiske instrumenter. Deres tilstedeværelse i middelalderlagene viser, at syge og tilskadekomne blev hjulpet og formentlig også plejet i middelalderens Ribe. Nogle af instrumenterne er så karakteristiske, at de endog fortæller os til hvilke behandlinger, de er brugt. Lægeinstrumenterne fra Ribe udgøres af: en simenål, tre pincetter, to nåle, en skalpel, et brændejern og en curette.

I Mark og Montre 2003 skriver museumsinspektør, cand. mag. Lis Andersen: "Ribe Gråbrødrekloster – det sidste kapitel". I så fald må dette være en efterskrift.

Udgravningerne omkring Ribe Gråbrødrekloster har vist, at byen også inden Franciskanerne kom dertil i 1232 var levende og meget aktiv. Ribe voksede livligt i højmiddelalderen, og indbyggerne var velorienterede med hensyn til, hvad der foregik ude i verden. Ribe var bispeby og husede en række gejstlige institutioner, og med det gejstlige miljø fulgte internationale kontakter, som udbyggedes indtil reformationen. Selvom vi nu ved, at lægelige behandlinger af sårede har fundet sted i Danmark siden jernalderen, fik klostrenes omsorg for syge, gamle og vejfarende igennem middelalderen stor betydning¹. Gennem klostermiljøerne kom ny viden om lægelige behandlinger fra både

verdslige og gejstlige lærdomscentre ude i Europa, til Norden. Ved de seneste års udgravninger i Ribe er således fundet redskaber eller instrumenter, som datidens læger har brugt i deres behandlinger.

Simenål

Blandt fundene er et meget karakteristisk lægeinstrument, en simenål. Nålen ligger i et jernetui omvundet med sølvtråde (fig. 1)². Den er fundet i nedbrydningslaget til et af gråbrødreklostrets bygninger³. Fundomstændighederne gør, at simenålen ikke kan dateres mere eksakt end til perioden mellem husets opførelse og dets nedrivning, hvilket er mellem ca. år 1300 og reformationen.

Teorien bag simebehandling hvilede allerede i middelalderen på gamle principper, humoralpatologi⁴. Denne sygdomsopfattelse havde været kendt og benyttet som teoretisk baggrund for be-

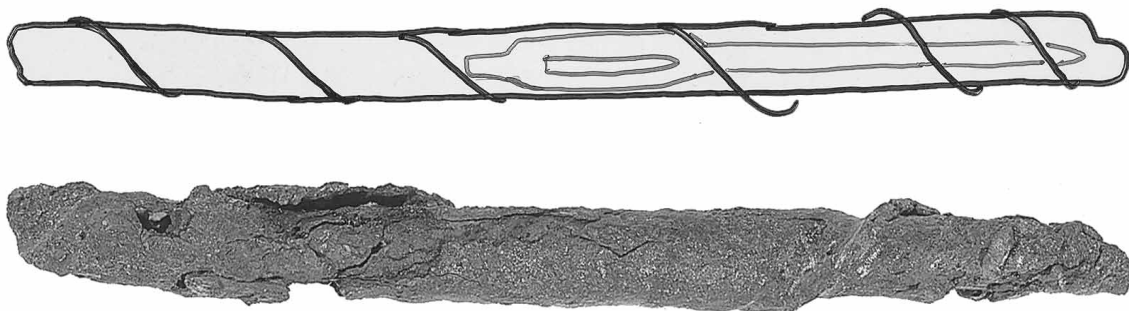

Fig. 1. Jernetui omviklet med sølvtråde til simenål (ASR 11x551). Etuets længde: 11,2 cm. Foto: Brian Kristensen.

In this Iron-case, wrapped with silvertread, is a needle for treatment by surgical wounds (surgical bleeding).

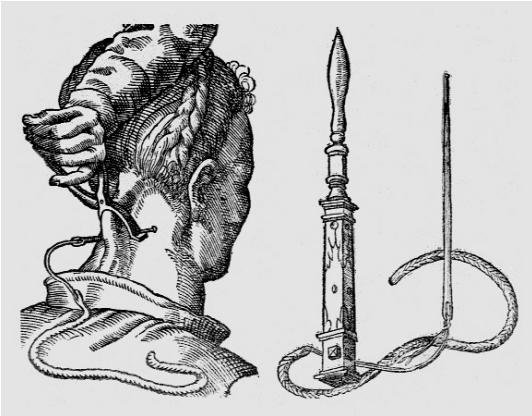

Fig. 2. Anlæggelse af en sime. Efter tegning i Medicinsk-Historisk Museums arkiv.

Performing surgery (surgical bleeding).

handling af sygdomme i Ægypten, Grækenland og det romerske imperium siden oldtiden. Man mente, at menneskets biologi hvilede på balancen mellem fire kardinalvæsker: blod, slim, gul galde og sort galde. Ved sygelige tilstande var der opstået en ubalance, som man måtte rette op på og bringe i balance. Det kunne blandt andet gøres ved at anlægge et kunstigt sår, helst ved det syge sted. Såret kunne f.eks. frembringes med et brændejern, eller ved at stikke en nål gennem en hudfold (fig. 2

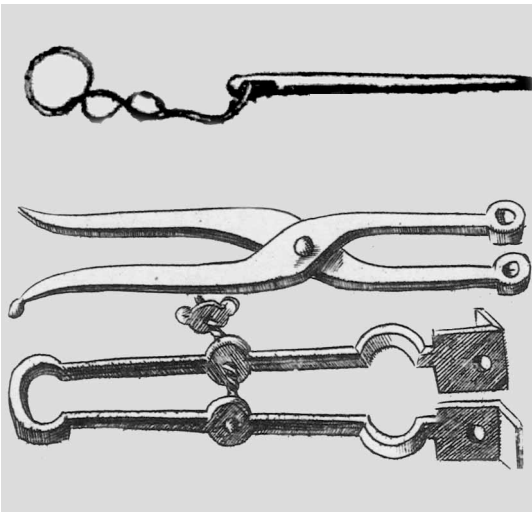

Fig. 3. Instrumenter til anlæggelse af sime. Efter Fiemus 1598.

Instruments for surgical treatment (surgical bleeding).

og 3). Såret skulle holdes åbent med et bånd eller lignende, så den overflødige væske kunne komme ud, og legemets balance genoprettes. Selve båndet var det, der blev betegnet en sime. En sime kunne bestå af forskellige materialer, ofte af læder eller hestehår. Det kunne også være et bændel (fig. 4)⁵. Simebehandling blev udført i Danmark indtil midten af 1800-tallet.

Billedhuggeren Bertel Thorvaldsen er formentlig en af de kendteste danske personer, der har fået anlagt en sime. Han fik fire dage før sin død i 1844 fjernet simen. Thorvaldsen døde pludseligt, formentlig af et hjertetilfælde, men dødsfaldet gav anledning til en voldsom lærd polemik i Ugeskrift for Læger. En af professorerne i medicin ved

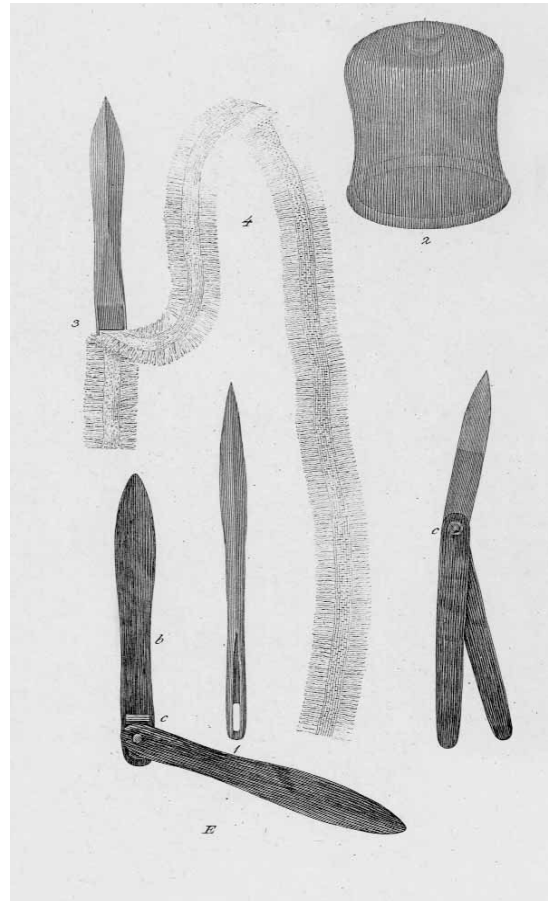

Fig. 4. De lancetformede nåle er simenåle, og det lange bånd er selve simen. Efter von Rudtorffers 1817-23.

The needles are instruments for surgery (surgical bleeding). The string is called sime in danish.

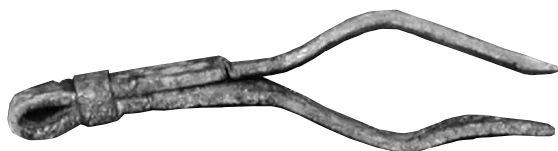

Fig. 5. Pincet fundet ved udgravningen af gråbrødreklostrets grund. Dateret til 1300-tallet. Længde: 5,1 cm. Foto: Mette Højmark Jensen.

Forceps from the Franciscan Monastery, dating to the 14th century.

Københavns Universitet, Oluf Lundt Bang, hævdede at fjernelsen af simen var den egentlige dødsårsag. Få år senere blev den form for behandling opgivet⁶.

Det usædvanlige etui af jern omviklet med sølvtråd er næppe et hylster til en almindelig nål. I oldtiden var det almindeligt at opbevare kirurgiske instrumenter i lignende cylindriske instrumentetuis. Der kendes adskillige romerske eksempler, men indtil videre er der kun kendskab til få sådanne etuier fra Danmark⁷.

Sime-nålen fra Ribe er den hidtil ældst kendte danske nål til dette formål. En nål fra udgravningerne på Øm Kloster kaldes af Møller-Christensen en "suturlanse". Det kan dog ikke udelukkes, at der egentlig er tale om en simenål⁸. Set ud fra et kirurgisk-håndværksmæssigt synspunkt, ville denne nål nemlig være velegnet til at anlægge en sime med.

Pincetter

I udgravningerne er fundet tre pincetter, der alle er mulige lægeredskaber⁹. Fælles for dem er, at de har en lille ring omkring pincettens brancher (fig. 5 og 6). Pincetterne er af bronze, og er ret dårligt bevarede. En er fundet på gråbrødreklostrets område, og er dateret til 1300-tallet (fig. 5). En anden er udgravet på en vej belagt med dyreknogler, og som dateres til første halvdel af 1100-tallet (fig. 6a). Den tredje pincet er fundet i 1200-tals lag på den grund, der senere blev johanitterklostrets (fig. 6b). Denne pincetype har været kendt siden romertiden¹⁰. Blandt de tidligst kendte pincetter til lægeligt brug, fundet og publiceret i Danmark, er netop en pincet fra jernalderen. Den er udgravet af

Fig. 6. To pincetter fra Ribe (ASR 1200 x 249;5, ASR 1200 x 306;1). Begge fra udgravningen af johanitterklostrets grund, men fra lag som hører til en ældre bebyggelse. Den ene er dateret til første halvdel af 1100-tallet (a), mens den anden er fra 1200-tallet (b). Længde hhv. 4,1 og 4,3 cm. Foto: Morten Søvsø.

Forceps excavated in Ribe. They are dated respectively to the 12th (a) and the 13th century (b).

Conrad Engelhardt i Nydam Mose, og har formentlig været brugt af datidens feltlæger¹¹. Ved udgravningerne af Øm Kloster er fundet en pincet af samme type som pincetterne fra Ribe¹².

Ved kirurgisk arbejde er det nødvendigt at kunne holde fast på det væv, f. eks. hud, som lægen arbejder med. Det er samtidigt vigtigt at kunne beskytte vævet for ikke at ødelægge og knuse det. Hertil er pincetter med forskellig udformning velegnede og nødvendige. På billedet af de romerske pincetter kan det tydeligt ses, at de er temmelig forskelligt konstrueret netop til forskellige formål (fig. 7). Dog er der det fælles træk, at de kan holdes lukkede uden at man skal holde på dem. Dermed undgår man at tage plads fra det ofte meget begrænsede operationsområde, som lægen skal arbejde på. Ribepincetterne er konstrueret efter samme princip. En pincet med denne konstruktion er dog også velegnet til andre formål. På fig. 8 ses en moderne udgave, som bruges til at fjerne tæger og flåter fra dyr og mennesker. Denne type pincetter kan have haft forskellige anvendelsesmuligheder. En ting, der taler imod, at de er kirurgiske instrumenter, er den relativt korte længde, som gør dem mindre egnede til kirurgisk arbejde. Det kan dog fastslås, at det karakteristiske ved de tre pincetter fra Ribe er den virkningsfulde og meget væsentlige ring omkring pincetternes brancher. Det er denne ring, som gør pincetterne selv-

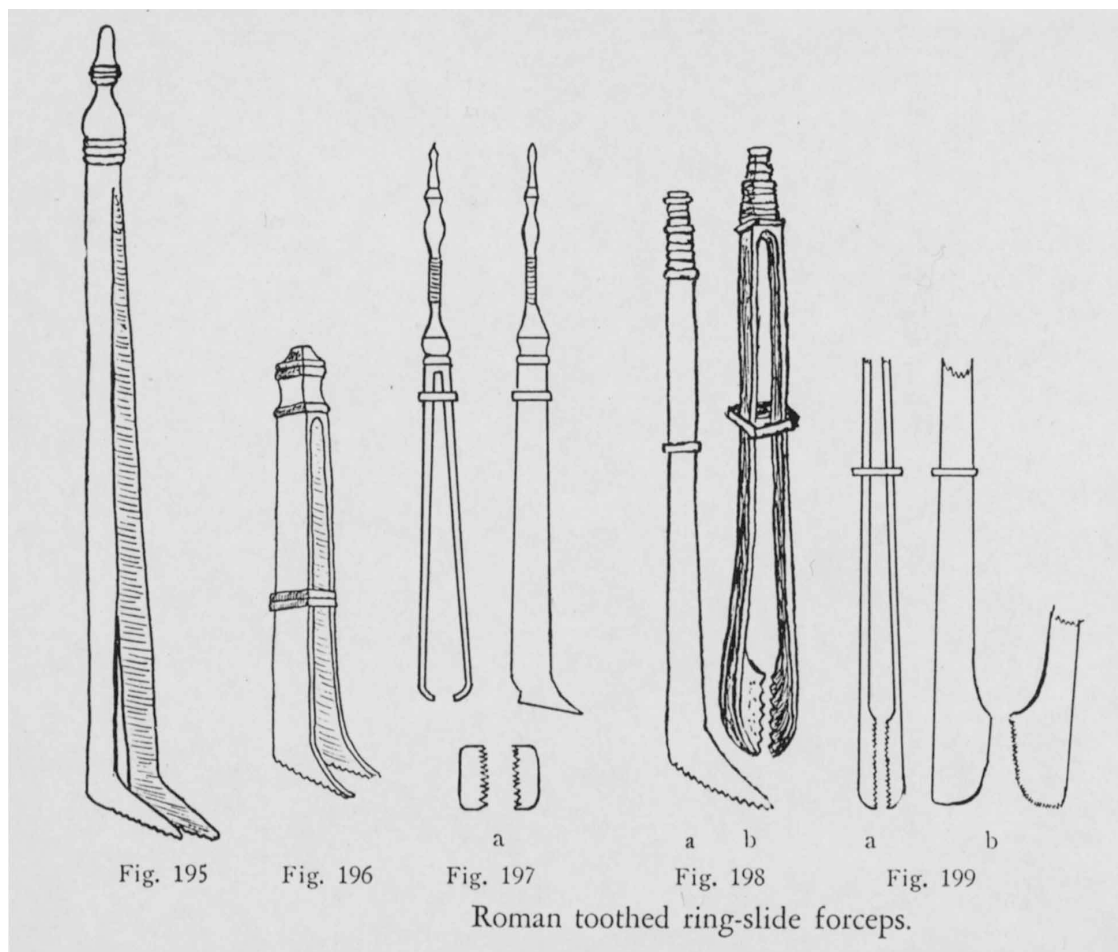

Fig. 7. Romerske selvholdende pincetformer. De er gjort selvholdende ved hjælp af en lille ring, der kan skydes ned omkring begge grene. Efter Møller-Christensen 1938, s. 130.

The Figures no. 196-199 shows Roman self-locking forceps. The fixation is provided by the little ring around the arms.

holdende, og som adskiller disse tre pincetter fra almindelige pincetter.

Nåle

En anden type genstande med flere funktioner og anvendelsesmuligheder er nåle. De er små, og med deres lille materiale masse er de vanskelige at se i en udgravning. De er ofte dårligt bevaret, dog afhængigt af materialet. Bronzenåle er som regel væsentligt bedre bevarede end jernnåle. I de aktuelle arkæologiske udgravninger i Ribe er der fundet flere nåle, som kan have været anvendt til kirurgisk brug hovedsageligt til at lukke sår med¹³. Man lukkede dog ikke udelukkende sår ved at sy

Fig. 8. Moderne selvholdende pincet til at fjerne tæger og flåter med. Foto: Annette Frölich.

Modern fixation forceps for removal of ticks.

dem sammen med en nål (fig. 9a). Nåle med hoveder, som knappenåle, eller torne af slåen og tjørn kunne også bruges til sårlukning (fig. 9b).

Denne anvendelse af torne er kendt både arkæologisk og etno-arkæologisk¹⁴. Det er blevet mig fortalt, at slåentorne har været brugt til sårlukning på husdyr til langt ind i det 20. århundrede i Danmark. Metoden har længe været anvendt til at behandle menneskers sår med. Den er beskrevet i islandske sagaer, hvor det anføres, at sårkyndige “binder for” og “om” sårene, og samme metode er anvist i en kirurgisk lærebog fra 1724 (fig. 10). De mere end 200 torne, der er fundet ved udgravninger i Illerup Ådal mose vidner om, at denne metode også har været kendt og brugt i Danmark. Omkring 75 af disse torne blev fundet sammen med en trepanationssav, og hele “sættet” udgør et perfekt operationsudstyr til at foretage trepanationer med¹⁵.

To bronzenåle fra Ribe, begge med hoveder som knappenåle, vil efter en kirurgisk vurdering være velegnede til sårlukning (fig. 11)¹⁶. Deres længde på 4-5 cm og deres diameter på ca. 1 mm er egnede til formålet. Den ene nål er udgravet på gråbrødreklostrets, den anden på johanitterklostrets område. Begge er dateret til 1300-tallet. Det er ganske tankevækkende, at netop de to nåle, der er velegnede til kirurgisk brug er udgravet i de to klostre. Det er derfor muligt, at disse nåle kan have været en del af et lægeligt udstyr. Eftersom nålene

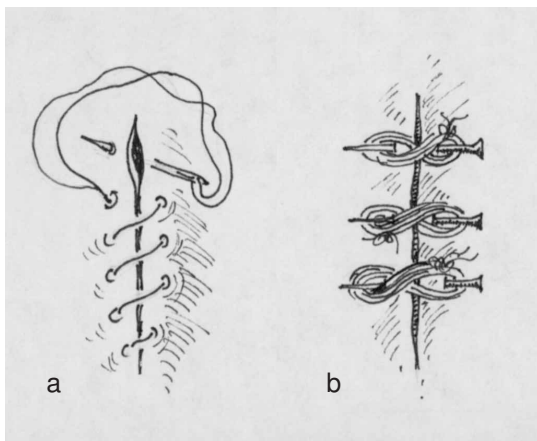

Fig. 9. Metoder til sårlukning ved hjælp af nåle med og uden øjer. Tegning: Carsten Frölich.

Surgical suture-methods.

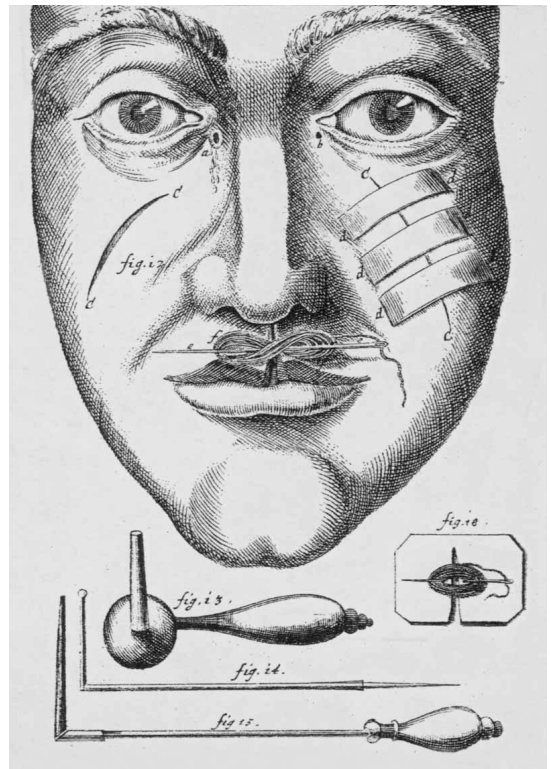

Fig. 10. Illustration fra lærebog i kirurgi fra 1724. Her ses hvordan et sår “bindes om”, det vil sige lukkes, med en nål eller en sårpind. Efter Heisters 1724, Tavle XI.

Illustration from a Surgical Textbook showing a wound-closing-method, which can be performed with needles both with and without eyes.

ikke adskiller sig væsentligt fra “knappeåle” til andre formål, er det dog vanskeligt at afgøre præcist, hvad de har været brugt til.

Specielle nåle til kirurgisk brug blev først fremstillet fra midten af 1800-tallet¹⁷. En vigtig del af en kirurgisk nål er udformningen af nåleøjet. Det skal gå i ét med nålen, således at nåleøjet og den tråd der er ført igennem øjet, ikke har større cirkulært omfang end nålen selv. Årsagen er, at nåleøjet ellers vil kunne trække de forskellige vævslag fra hinanden (fig. 12b). Ved brug af en almindelig nål kan man skade vævet og dermed helingen af det sår, som det var formålet at læge. Den bedst egnede nål til at sy i levende væv har bag nåleøjet en fure, en såkaldt sulcus, fra øjet til nålens ende. Sytråden kan ligge i furen, således at den samlede diameter, nål samt tråd, ikke er større end nålens

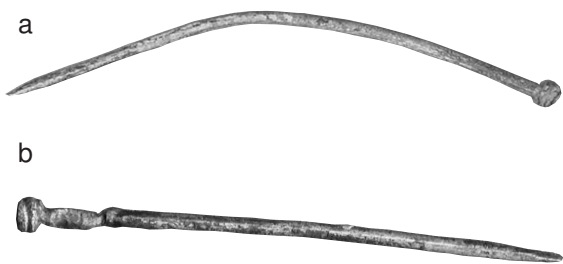

Fig. 11. To nåle fra Ribe (ASR 11x55 og ASR 1200x20;7). Den ene er fundet på gråbrødreklostrets (a), den anden på johanniterklostrets område (b). Begge er dateret til 1300-tallet. Længde hhv. 4,1 cm og 4,8 cm. Foto: Morten Søvsø.

Two needles from excavations in Ribe. One is from the Franciscan monastery (a), the other from the monastery of St. John (b). They are both dated to the 14th century.

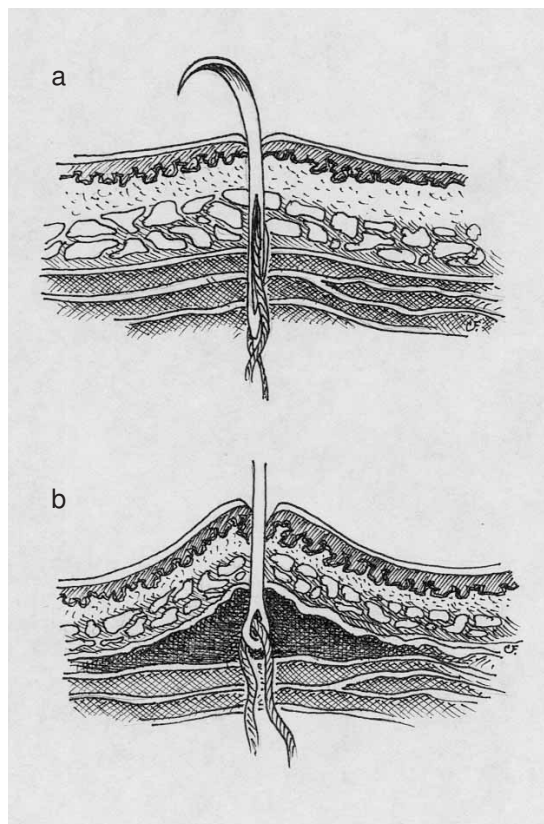

Fig. 12. Illustration af hvorledes en tråd i et uhensigtsmæssigt udformet nåleøje kan lædere vævene. Tegning: Carsten Frölich.

Illustration of how different kinds of needles in surgical use can damage human tissue .

diameter (fig. 12a). Der er fundet nåle med øjer i udgravningerne, men områderne omkring nålenes øjer er dårligt bevaret, derfor er det ikke muligt at vurdere, hvordan nåleøjene har set ud og om de har været anvendelige til lægeligt brug.

Skalpel

Der var også et knivsblad af jern blandt de udgravede genstande (fig. 13)¹⁸. Kniven er dateret til første fjerdedel af 1100-tallet¹⁹. Den måler 8,4 cm i længden og har et knivsblad, der er 1,5 cm bredt på det bredeste sted. Over knivryggen måler den ca 0,15 cm svarende til knivsbladet, og 0,35-0,4 cm over knivryggen svarende til skaftungen.

Kniven ligner den skalpel, som Engelhardt udgravede i Nydam Mose, og som noget bredt dateres til perioden yngre romersk jernalder/germanertid (fig. 14)²⁰. Skalpeller af samme udseende har været kendt og brugt i Ægypten, hvor der er fundet en lignende kniv fra Amarnaperioden (fra ca. 1350 f. Kr.). Ribekniven ligner desuden renæssancens skalpeller, som de illustreres i den tids kirurgiske lærebøger. Et eksempel er vist på fig. 15, hvor den ligner skalpellerne VI, VII og lidt mindre nummer XVII. Et andet eksempel ses på fig. 16 som "Figura 5", hvor en skalpel er vist som en foldekniv.

Fig. 13. Skalpel af jern fundet i en 1100-tals kontekst i Ribe (ASR 11x5458). Længde: 8,4 cm. Foto: Mette Højmark Jensen.

Scalpel from a 12th century context.

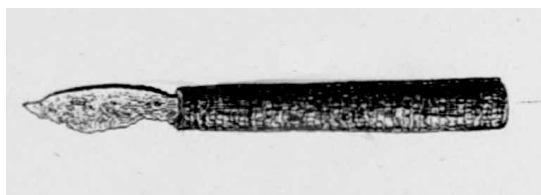

Fig. 14. Skalpel fra jernalderen, udgravet i Nydam Mose. Længde: ca. 12,8 cm. Efter Engelhardt 1865, tavle XV, nr. 3.

Scalpel dated to the iron age. It was excavated from the Nydam Sacrificial Bog.

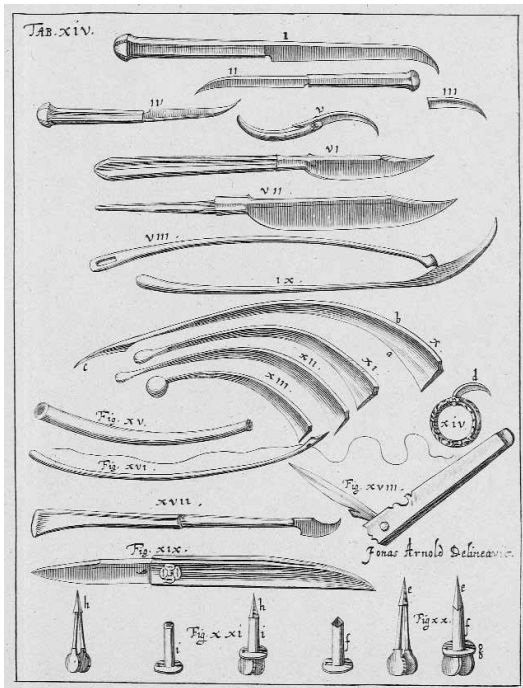

Fig. 15. Forskellige typer skalpeller. Efter Schultetus 1666, Tavle XIV.

Different kind of scalpels.

Det knivsblad, der er fundet i Ribe, kan godt se ud som et foldeknivsblad, fordi skaftungen ikke bliver slankere med henblik på tilpasning inden i et skaft. En væsentlig ting er desuden knivsbladets tykkelse. Ved en undersøgelse af jernalderskalpeller fra seks offermoser, fandt jeg en gennemsnitlig tykkelse af skalpelbladernes rygge på 0,24 cm til forskel fra almindelige brugsknive, som havde en rygtykkelse på 0,5 cm²¹. Den lille 1100-tals kniv er velegnet til anvendelse som en kirurgisk skalpel. Skalpelbladet, der formentligt har været meget skarpt, er absolut egnet til formålet.

Brændejern

Et af fundene fra johanitterklostrets grund i Ribe er et brændejern (fig. 17)²². Det er fundet på den pikstensbelagte vej, der forløb vest for klostret, og er dateret til 1400-1500-tallet.

Brændejern eller cauterisationsinstrumenter, som de hedder på lægesprog, har i årtusinder været meget almindelige redskaber til mange forskellige behandlinger. De var næsten altid fremstillet af

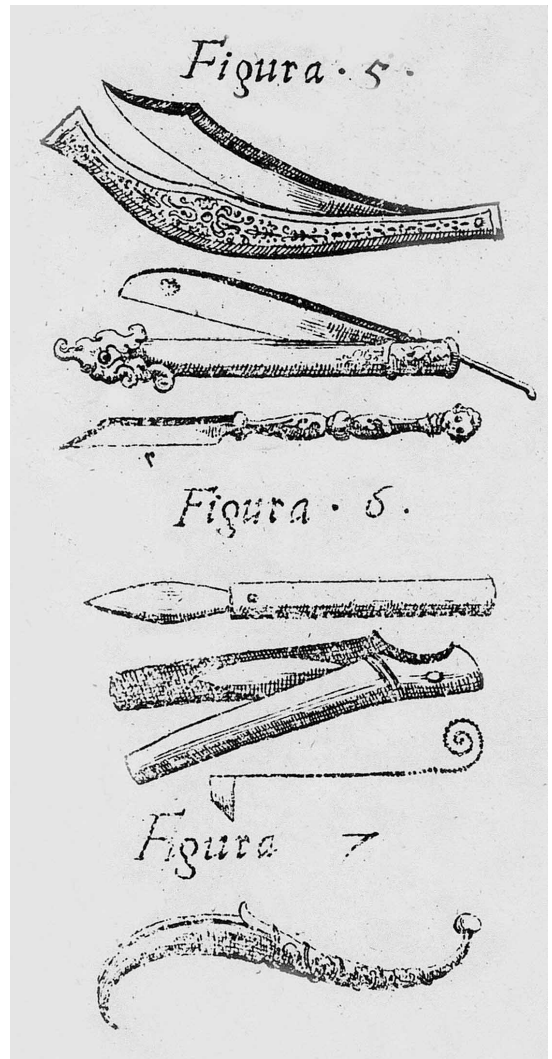

Fig. 16. Skalpeller fra 1600-tals lærebog, med datidens "nye og moderne" former til at folde sammen. Efter Schmid 1673, s. 3.

17th century scalpels with "the latest" design for folding.

jern og er derfor ofte dårligt bevaret²³. De kunne ifølge William af Salicetos bog om kirurgi fra 1275 også være fremstillet af sølv og guld²⁴. Cauterisationsinstrumenter kunne have mange forskellige former, hvoraf nogle er vist på fig. 18, 19 og 20²⁵. Brændejern blev brugt af både oldtidens og af middelalderens læger og var et meget vigtigt instrument f.eks. til at standse blødninger med. Det er formentlig en sådan behandling, der er vist på fig. 20. Man kunne allerede dengang, som i

Fig. 17. Brændejern fra 1400-1500-tallet fundet i vejlag vest for johanitterklostret (ASR 1200x69;2). Længde: 13,3 cm. Foto: Mette Højmark Jensen.

Cauterization instrument from the 15-16th century excavated on the street west of the monastery of St. John.

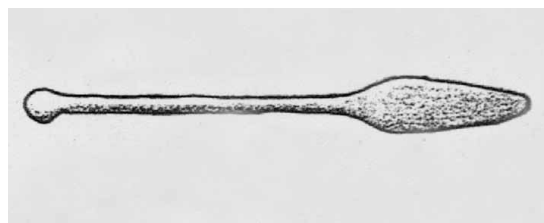

Fig. 18. Brændejern fra 1800-tals bog om kirurgiske instrumenter. Efter Leo 1824.

Cauterization instrument as illustrated in a surgical textbook from the 19th century.

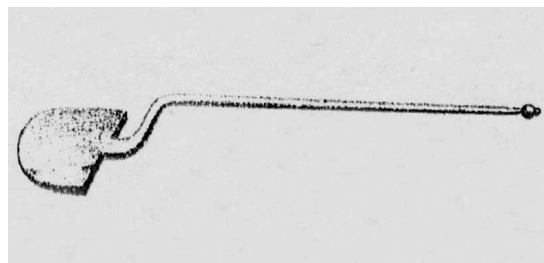

Fig. 19. Brændejern fundet i Pompeji. Efter von Froriep 1822.

Cauterization instrument from Pompeji.

vore dage, binde en tråd om en blødende arterie eller vene. Men man kunne også sætte et glødende jern på det blødende sted og således standse blødningen ved koagulation. Den sidste metode har sandsynligvis også betydet væsentlig mindre risiko for at udvikle infektioner. Metoden anvendes stadig i kirurgi, blot anvender vi nu elektriske cauterisationsinstrumenter. Tidligere kunne man også benytte særligt udformede brændejern til at skære med, hvad kirurger stadig gør. F. eks. kunne man skære bylder med et brændejern. Cauterisations-

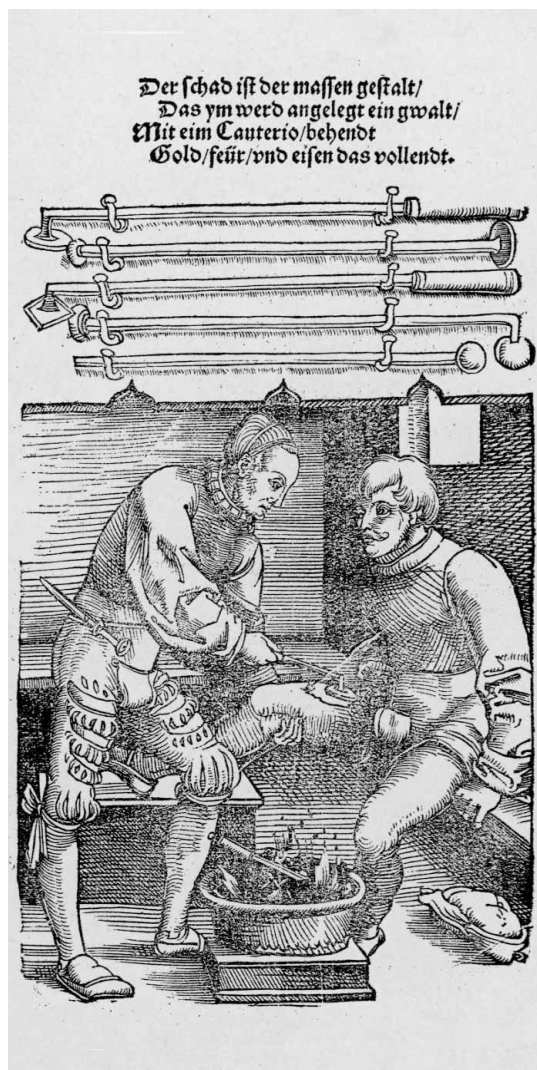

Fig. 20. Behandling ved hjælp af cauterisation i 1500-tallet. Efter von Gersdorff 1540.

Illustration of the using of cauterization instruments in the year 1540.

Fig. 21. Middelalderlig curette fra udgravningen af johanitterklostrets område (ASR 1200x831;6). Længde: 14,5 cm. Foto: Mette Højmark Jensen.

Curette excavated from the monastery of St. John.

Fig. 22. Nutidigt instrument til udskrabning af livmoderen. Længde: 28,5 cm. Foto: Annette Frölich.

Modern instrument for uterine curettage.

instrumenterne blev også anvendt til at brænde polypper i næsen med²⁶.

Brændejernene blev i middelalderen desuden brugt til behandlinger, som ikke længere anvendes. Der kunne f.eks. foretages punktvis brændinger på brystkassen ved vejrtrækningsbesvær, eller andre lignende udvortes brændinger mod forskellige indvortes lidelser²⁷. Noget tyder på, at sådanne behandlinger blev udført på de steder på kroppen, som vi i dag ville betegne som akupunkturpunkter. Både Wilhelm Møller-Christensen og Kresten Isager beskriver synlige følger efter behandling med brændejern på skeletter, udgravet i klostrene i Æbelholt og i Øm²⁸.

Genstand med flere anvendelsesmuligheder

Et andet fund fra johanitterklostret i Ribe er en aflang genstand af bronze (fig. 21)²⁹. Den er fundet i middelalderlag, men er ikke nærmere dateret. Den ene ende har form som en lille ske, mens den anden ende udvider sig til at være båndformet med et næsten 1 cm bredt bånd vinkelret på skaftet. Midt på det ret lange skaft ses en række tværgående riller. Genstanden minder om et moderne instrument til at foretage udskrabninger fra livmo-

deren med, en såkaldt stump curette (fig. 22 og 23b). Instrumentet kaldes stump, fordi begge de to kanter, der anvendes til at skrabe med, er afrundede. Rillerne midt på skaftet giver lægen et mere sikkert greb om instrumentet.

Lige siden oldtiden har det været almindeligt, at lægeinstrumenter var udformet så begge ender kunne bruges som selvstændige redskaber. Det er også tilfældet både på instrumentet fra Ribe og det nutidige instrument. Den største forskel på de to instrumenter er dimensionerne. Det moderne er næsten dobbelt så langt som det gamle. Det gamle instrument er dog langt nok til at kunne anvendes til samme formål.

En anden anvendelsesmulighed for et instrument med denne udformning er som tungeskraber (fig. 23a). Det var derfor i udgangspunktet vanskeligt at afgøre hvilken af disse instrumenttyper, der var tale om. Men til vor hjælp kan der anvendes skriftlige kilder fra tiden kort efter reformationen. I 1596 skriver Hans Christensen Bartscher fra Ribe, "En Liden Bog". Heri beskriver han "kød i struben", som formentlig er det, vi nu kalder mandler og polypper. Samtidig giver han en anvisning på at fjerne dette "kød"³⁰. Begge ender af instrumentet

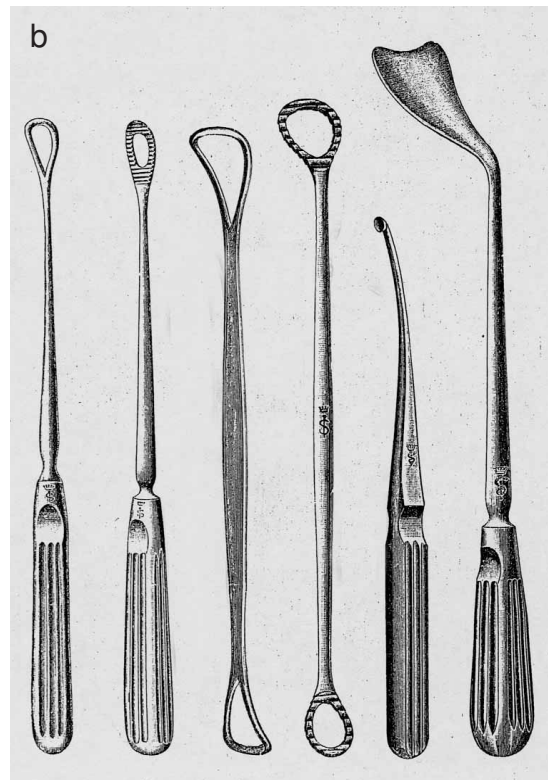
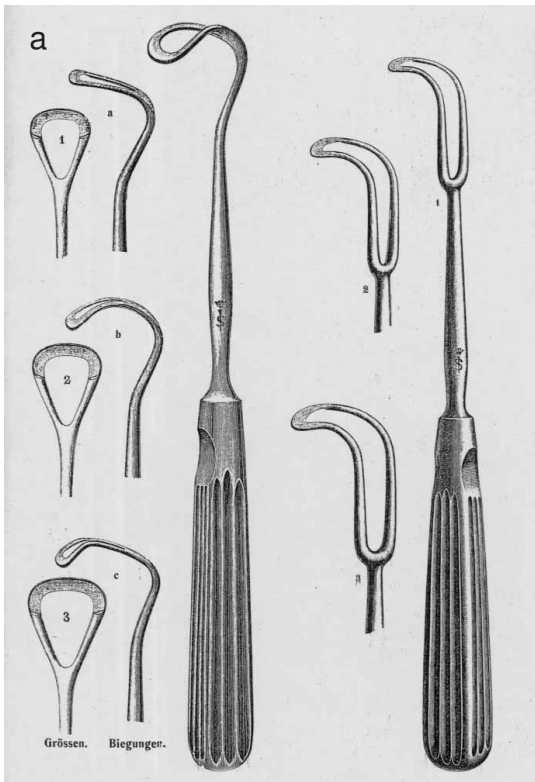

Fig. 23. Instrumenter fra omkring år 1900 til behandling i svelget (a) og til gynækologiske udskrabninger (b). Efter Simonsen & Weel o. år 1900.

a: Instruments for treating of throat-diseases about 1900. b: Instruments for gynaecological curetage at the same time.

fra Ribe har været velegnet til en sådan behandling. Bogen angav dog kun den ene anvendelsesmulighed.

En anden lidt ældre bog gav imidlertid løsningen på, hvad instrumentet fra johanitterkloster sandsynligvis var beregnet til. Fig. 24 viser en side fra en kirurgisk lærebog fra 1540. Værket er en trykt udgave af Abulcasis kirurgiske lærebog³¹. Bogen er en oversættelse fra arabisk til latin fra det 10.-11. århundrede, men den bygger oprindeligt på græsk-romerske lægevidenskabelige værker. I den sene oldtid og tidlige middelalder blev de oversat til arabisk for så at blive genoversat til latin. Dette værk var en af middelalderens mest betydningsfulde kirurgiske lærebøger om behandling af sår og sygdomme. Midt på siden ses betegnelserne for de afbildede instrumenter. De er beregnet til både behandling af sygdomme i halsen

og til at behandle “frawen heymlicheit” med. Instrumentet fra Ribe er således en curette, som kunne have begge funktioner.

Ribes middelalderlige læger

I et brev fra museumsinspektør Lis Andersen funderer hun over, om det ved analyse af genstande fra de senere års arkæologiske udgravninger vil være muligt: “(...) at vi endeligt kan føre bevis for hospitals/lægevirksomhed i middelalderens Ribe.”

Sammenfatter vi de seks forskellige genstandstyper, der er behandlet her, er de dateret til den lange periode fra omkring år 1100 til reformationen. De udgøres af: en simenål, tre selvholdende pincetter, to nåle, en skalpel, et cauterisationsinstrument og en curette. Genstandene har ikke været samme sted på samme tidspunkt. De vidner dog om, at sygdomsbehandling og kirurgiske ind-

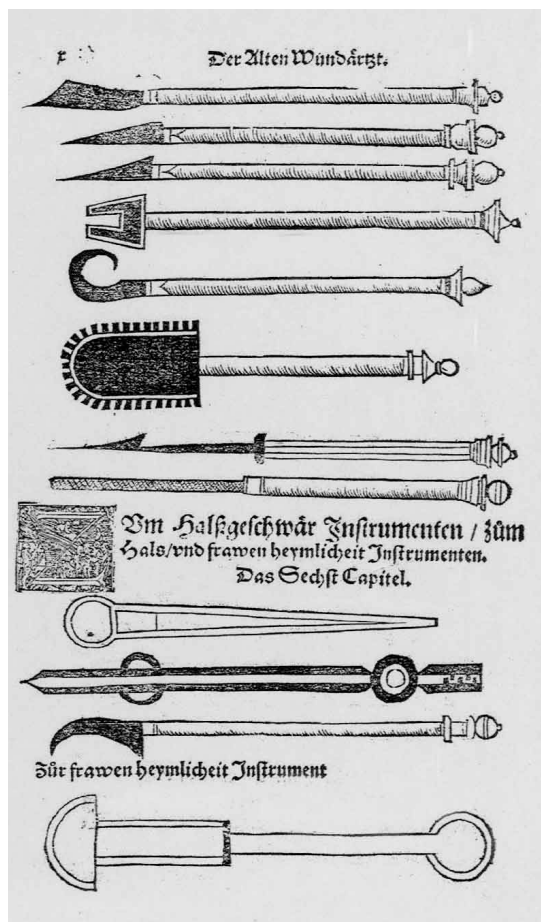

Fig. 24. Lægeinstrumenter. Efter von Gersdorff 1540.

Medical instruments from the 16th century.

greb har fundet sted i byen i hele perioden. Alle genstandene er velegnede som lægeinstrumenter, men nogle af dem kan dog have været andre håndværkeres redskaber. I denne forbindelse er fundlokaliteterne meget væsentlige. Indenfor johanitterklostrets område er udgravet et brændejern, en curette og en nål velegnet til sårlukning. Tilstedeværelsen af lægeinstrumenterne er i overensstemmelse med johanitternes kendte hospitalsvirksomhed. Ved gråbrødreklostret er fundet en sime-nål, en selvholdende pincet og en nål, også velegnet til sårlukning. Disse genstande er daterede til den periode, hvor klostrene fungerede.

Fra Ribe findes en skriftlig kilde, der oplyser, at Nicolaus Kroogh i 1389 testamenterer "Avicenna og adskillige medicinske Bøger" til Ribe Dom-

kapitels Bibliotek³². Desuden omtales i et stiftelsesbrev fra 1363 en Bartskeerer fra Ribe³³. Ved slutningen af middelalderen mellem 1500 og 1509 nævnes både en mester Henrik Læge eller Doktor, en Jeppe Doktor samt Jens og Peter Bartskeer³⁴. I 1541 bliver Ruprecht Geisspuscher, som var boddende i Ribe, Chr. III's sårlæge (wundarst). I 1542 forærer kongen ham et af stenhuse i det nedlagte gråbrødrekloster, og i de følgende år får han flere klosterbygninger og tilhørende grund³⁵. I 1596 udgav ripensereren Hans Christensen Bartskeer som nævnt en bog om sygdomsbehandling. Desuden er der oplysninger om, at Ribes såvel som Roskildes og Lunds Domkapitler havde både arabiske lægelige værker, samt værker fra Salerno Skolen³⁶. Sammenfattes denne viden er der ikke længere tvivl om, at der var lægelig virksomhed i middelalderens Ribe. De arkæologiske fund viser tilstedeværelsen af kirurgiske instrumenter, og skriftlige kilder fortæller, at den nødvendige litteratur om lægevidenskab fandtes i byen. Desuden optræder flere navngivne personer med titler af læge, doktor (kunne dog være andet end læger) wundarst og bartskeerer i de senmiddelalderlige kilder. Meget tyder altså på, at Ribe har huset en egentlige hospitalsvirksomhed.

Noter

1. Frölich 2003, s. 48-54.
2. ASR 11x551.
3. Lis Andersen beskrev fundkonteksten i et brev til mig: "Hylstret er fundet i nedbrydningslaget til en fornem bygning der har tilhørt Gråbrødreklostret. Bygningen har været i mindst to etager og der har været opvarmning i to rum samt en hemmelighed. (...) denne bygning, som vi indtil nu har tolket som klostrets herberg for fornemme gæster (...)". Se også Andersen 2003, s. 38.
4. Gotfredsen 1964, s. 19, 52-56.
5. Reimann 1997, s. 190.
6. Reimann 1997, s. 184; Gotfredsen 1964, s. 340; Osler 2002, s. 16.
7. F.eks. Künzl 2002, Tavle 39-44; Vedel 1886, s. 133.
8. Møller-Christensen 1944, s. 128, fig. 18, III.
9. ASR 11x2248, ASR 1200x249;5 og ASR 1200x306;1.

10. Krug 1993, s. 88, fig. 31 b.
11. Engelhardt 1865, Planche V, s. 64; Frölich 2003, s. 51, Fig. 6.
12. Garner 1997, s. 17.
13. ASR 11x55, ASR 11x1883, ASR 11x1905, ASR 11x2178, ASR 11x2255, ASR 11x2256, ASR 1200x20;7; ASR 1200x764, ASR 1200x765, ASR 1200x866;1.
14. v. Brunn 1928, s. 30 ff og s. 103 ff; Ackerknecht 1971, s. 24 og s. 96; Merker 1910, s. 190; Lindblom 1920, s. 312.
15. Ilkjær 1993, s. 92ff.
16. Hhv. ASR 11x55 og ASR 1200x20;7.
17. Kirkup 1986, s. 29ff.
18. ASR 11x5458.
19. Lis Andersen beskrev fundkonteksten således: Den er "fundet i en lille grube eller stolpehul udenfor et hus (A5627). Gruben kan henføres til husets funktionstid, der ligger indenfor første fjerdedel af 1100 årene – måske endda lidt tidligere. Huset er et almindeligt hus med jordgravede stolper og væggrøfter og det har et lille udskud. Det ualmindelige er imidlertid, at der er fundet særlig fine genstande i forbindelse med huset f. eks. et urnespænde, en fuglefibel, en broche med korslammet, en fin dupsko til en knivskede og en benfløjte. I en anden grube, der er yngre end huset, er fundet en mønt slået af Kong Niels (1104 – 34). Derfor kan jeg datere huset til omkring første fjerdedel af 1100 årene. Huset ligger på en matrikel, der i 1232 overtages af Ribe Gråbrødre-kloster."
20. Engelhardt 1865, s. 35, Tavle XV,3; Bemmann og Bemmann 1998, bd. 2 s. 40, Tavle 20, 266; Vedr. datering, se Ilkjær 2003, s. 55.
21. Mit magisterkonferensspeciale fra 2003: Feltkirurgi i jernalderen. Belyst ved en nytolkning af genstande fra moserne: Thorsbjerg, Nydam, Ejsbøl, Illerup Ådal, Vimose og Kragehul foretaget på grundlag af europæiske, klassiske og ægyptiske arkæologiske genstandsfund samt etno-arkæologiske paralleller.
22. ASR 1200x69;2.
23. Jackson 2000, s. 116ff.
24. Rosenman 2002, s. 212.
25. Jackson 1995, s. 203; Leo 1824; Froriep 1822; Gersdorff 1540.
26. Hunt 1999, s. 61.
27. Jones 1998, s. 78, fig. 70.
28. Møller-Christensen 1944, s. 108 ff; 1958, s. 254 ff.
29. ASR 1200x831;6.
30. Ladefoged 2002, s. 80.
31. Gotfredsen 1964, s. 103 ff. Navnet Abulkasem, eller Abûl-Kâsim skrives forskelligt, ofte som Albukasis eller Albucasis.
32. Møller-Christensen 1944, s. 81.
33. Møller-Christensen 1944, s. 87.
34. Møller-Christensen 1944, s. 88.
35. Kinch 1869, s. 539 ff; 1884 s. 83, 112 ff.
36. Isager 1936, s. 157.

Litteratur

- Ackerknecht, Erwin H.: Surgery and its Paradoxes, I.: *Medicine and Ethnology, Selected Essays*, Eds.: H. H. Walser and H. M. Koelbing, s. 95-114. Stuttgart 1971.
- Andersen, Lis: Ribe Gråbrødre-kloster – det sidste kapitel. *Mark og Montre* 2003. Ribe 2003, s. 23-40.
- Bemmann, Güde, Jan Bemmann, et al.: *Der Opferplatz von Nydam. Die Funde aus den älteren Grabungen: Nydam-I und Nydam-II. Band 1: Text*. Neumünster 1998.
- Bemmann, Güde, Jan Bemmann: *Der Opferplatz von Nydam. Die Funde aus den älteren Grabungen: Nydam-I und Nydam-II. Band 2: Katalog und Tafeln*. Neumünster 1998.
- Brunn, W. von: *Kurze Geschichte Der Chirurgie*. Berlin 1928.
- Engelhardt, Conrad: *Nydam Mosefund 1856-1863*. København 1865.
- Fiemus, Thomas: *De Cauterus. Libri Quinque*. Lovanii 1598.
- Froriep, Ludwig Friedrich v.: *Notizen aus dem Gebiete de Natur – und Heilkunde, gesammelt und mitgetheilt von Ludwig Friedrich v. Froriep*, sp. 57-60, fig. 1.2. Erfurt 1822.
- Frölich, Annette: Feltkirurgi i jernalderen. *Specialer fra vandkunsten 1999-2003*, s. 47-54. Red.: Henriette Lyngstrøm, Birger Storgaard og Lene Brysting. København 2003.
- Garner, Holger N.: Ubuden gæst. *Skalk* 1997:2, s. 16-17.
- Gersdorff, Hans v.: *Feldbuch Der Wund /arznei /*

- Sampt Vilen Instrumenten Der Chirurgen. Aus Dem Albusaci Contrafant.* Strassburg 1540.
- Gotfredsen, Edv.: *Medicinens Historie.* København 1964.
- Heisters, D. Lavrentii: *Chirurgie, In welcher Alles/ was zur Wund-Artzen gehöret, Nach der neuesten und besten Art/ gründlich abgehandelt/ In vielen Kupffer-Tafeln die neu-erfundene und dienlichste Istrumenten/ Nebst den bequemsten Handgriffen der Chirurgischen Operationen und Bandagen, deutlich vorgestellt werden.* Zweyte Auflage/viel vermehrt und verbessert. Nürnberg 1724.
- Hunt, Tony: *The Medieval Surgery.* Oxford 1999.
- Ilkjær, Jørgen: *Illerup Ådal.* bd. 3-4: Die Gürtel. Bestandteile und Zubehör. Textband + Tafelband. Jutland Archaeological Society publications XXV 1993.
- Ilkjær, Jørgen: *Danske Krigsbytteofringer. I: Sejrens Triumf: Norden i skyggen af det romerske imperium.* Red.: Lars Jørgensen, Birger Storgaard, Lone Gebauer Thomsen, s. 44-64. København 2003.
- Isager, Kr.: *Skeletfundene ved Øm Kloster.* København 1936.
- Jackson, Ralph: The composition of Roman medical *instrumentaria* as an indicator of medical practice: a provisional assessment. I: *Ancient Medicine in its Socio-Cultural Context. Papers read at the Congress held at Leiden University 13-15 April 1992;* Vol I, s. 189-207. Ed.: Ph. J. van der Eijk; H. F. J. Horsmanshoff; P. H. Schrijvers. Amsterdam 1995.
- Jackson, Ralph: *Doctors and Diseases in the Roman Empire.* London 2000.
- Jones, Peter Murry: *Medieval Medicine in Illustrated Manuscripts.* London 1998.
- Katalog over Kirurgiske Instrumenter,* Simonsen & Weel, København ca. 1900.
- Kinch, J.: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse.* Bd. I-II. Ribe/Odder 1869-84.
- Kirkup, John: The history and evolution of surgical instruments. Needles and their penetrating derivatives. *Annals of the Royal College of Surgeons of England* vol. 68, s. 29-33. London 1986.
- Krug, Antje. *Heilkunst und Heilkult. Medizin in der Antike.* München 1993.
- Künzl, Ernst. *Medizinische Instrumente Der Römischen Kaiserzeit Im Römisch-Germanisch Zentralmuseum.* Mainz 2002.
- Ladefoged, Jørgen: *Hans Christensen Bartsker. En liden bog om Allehånde Sygdomme 1598.* Bearbejdet og kommenteret af Jørgen Ladefoged. Højbjerg 2002.
- Leo, J.: *Instrumentarium Chirurgicum oder Vollständige Sammlung Bildlicher Darstellungen.* Berlin 1824.
- Lindblom, Gerhard: *The Akamba, In British East Africa. An ethnological monograph.* Archives D'Études Orientales Publiées par J.-A. Lundell, Vol. 17, s. 311-320. Uppsala 1920.
- Merker, M.: *Die Masai. Ethnographische Monographie eines ostfrikkanischen Semitenvolkes.* Berlin 1910.
- Møller-Christensen, Vilhelm: *The History of The Forceps.* Copenhagen/ London 1938.
- Møller-Christensen, Vilhelm: *Middelalderens Lægekunst i Danmark.* København 1944.
- Møller-Christensen, Vilhelm: *Bogen om Æbelholt Kloster.* København 1958.
- Osler, Mogens: *Fødselshjælpens historie.* København 2002.
- Reimann, Inge & Jørgen Koch: *Chirurgia minor* belyst ved instrumenter fra Medicinsk-historisk Museum. *Bibliotek for Læger, 189. Årgang,* s. 181-195. København 1997.
- Rosenman, Leonard D.: *The surgery of William of Saliceto.* San Francisco 2002.
- Rudtorffers, Franz Xavier Edlen v.: *Tabulae Armamentarii Chirurgici Selecti.* Wien 1817-23.
- Schmid, Joseph: *Instrumenta Chirurgica.* Augsburg 1673.
- Schvltetvs, Joannis: *Armamentarium Chirurgicum, Bipartitvm.* Frankfurt 1666.
- Vedel, E.: *Bornholms Oldtidsminder og Oldsager.* København 1886.

Summary

Medieval medical instruments from Ribe

During the latest years of archaeological investigations in medieval Ribe large areas of the central part of the town have been excavated. These areas have included two monasteries, one of the order of St. John and one Franciscan Friary. Among the

artefacts found are nine items investigated and interpreted in this paper. These artefacts are now identified as medieval surgical instruments, although some of the items could be tools for other craftsmen. All nine instruments are illustrated. Besides the archaeological evidence, written reports mentioning named physicians and medieval surgeons in the town in the period between the years 1300-1500 have been established. Further reports tell about medical textbooks in the Cathedrals Library.

Though the identification of the nine surgical instruments, three of which are excavated from the monastery of St. John and three from the Franciscan Friary, and the reports of both medical textbooks and named physicians in medieval Ribe, we can now prove the presence of practising physicians in medieval Ribe.

Annette Frölich, mag. art. i Forhistorisk
Arkæologi og speciallæge i Gynækologi
& Obstetrik
Vilvordevej 39
2920 Charlottenlund
acfroelich@dadlnet.dk